

Володимир В'ятрович  
**Антипольська акція на Волині у липні 1943 року.**

В сучасній польській історіографії переважає думка, що саме на липень 1943 року припадає пік антипольських операцій УПА. Крім того саме тоді на думку польських дослідників вони набули рис, які дають можливість назвати їх геноцидом — вилилися у загальне винищення всього польського населення, що перебувало в зоні досяжності українських повстанців. Тому виникла потреба в ході нашого форуму зосередити особливу увагу на цьому короткому відрізку часу.

Станом на липень 1943 року польсько-українське протистояння на Волині вже набуло масштабного розмаху. Перші антипольські акції на Волині, які відбулися взимку 1943 року, мали стихійний характер. На думку польського підпілля, значну роль у розпалюванні конфлікту відіграла радянська сторона. «Безсумнівним видається вплив радянської пропаганди, — читаємо в його документах, — що посилено штовхає до передчасного повстання національні елементи окупованих країв»<sup>1</sup>. Долучення до стихійних, можливо, спровокованих радянськими агентами акцій, озброєних загонів Тараса Боровця додало ще більшої гостроти конфлікту взимку — навесні 1943 року. Далі відбувся відхід української поліції в підпілля, який суттєво посилив повстанські відділи, створювані під керівництвом ОУН(б), змінив розклад сил, вивівши бандерівців на домінуюче місце. При цьому не можна стверджувати, що ОУН(б) опанувала ситуацію: попри те, що на той момент вона стала найсильнішою структурою українського руху на Волині, ще протягом кількох місяців паралельно з її відділами існували загони Боровця та інші військові формування, чи просто банди озброєних злочинців без жодного політичного забарвлення.

У звіті волинського представника польського уряду також відзначається хаос на Волині навесні — влітку 1943 року: «У чийх руках зараз українські банди — важко визначити. Вони почали утворюватися за наказом бандерівців, але за короткий час вдалося зауважити відсутність у них єдиного керівництва і засміченість комуністичними “ячейками”. Нині єдиного керівництва нема, і як з боку українців, так і з боку більшовиків робляться кроки, щоб його опанувати. Але в українському суспільстві нема жодного авторитета, який би міг зупинити вбивства серед польського населення»<sup>2</sup>.

І справді, принаймні до кінця літа 1943 року тривала гостра боротьба за домінування в українському підпілльному русі, яку, врешті, виграли бандерівці. Проте і їм створити єдине централізоване командування УПА вдалося лише наприкінці 1943 року. Тривалість такого протистояння зумовлювалася ще й внутрішніми конфліктами в ОУН(б) — усунення Миколи Лебедя з посади урядуючого провідника, яку він обіймав після арешту Степана Бандери, фактичне перебрання влади Романом Шухевичем, затверджене щойно Третім Надзвичайним Великим збором у серпні цього року. Член Проводу ОУН Михайло Степаняк у свідченнях НКВД заявив, що навесні 1943 року «Клим Савур повернув назад посланих Рубаном [Миколою Лебедем — В. В.] людей і таким чином перестав підпорядковуватися Центральному Проводу, мотивуючи це тим, що йому, Климу Савуру, довелося очолити і зібрати збройні сили, що виникли стихійно, в деяких випадках перейшли до активних виступів проти німців, що загрожувало використанням цих сил червоними партизанами»<sup>3</sup>. Додатковим фактором, який сприяв зростанню хаосу на Волині, стала загибель 13 травня 1943 року Василя Івахіва, військового референта ОУН (б) на цьому терені і фактичного першого командира УПА.

Саме в таких обставинах Дмитро Клячківський, який перейняв на себе функції головного командира, приймав рішення про долучення відділів УПА до антипольських виступів. У

1 Armia Krajowa w dokumentach. 1939—1945. — Т. III. Kwiecień 1943 — lipiec 1944. — Londyn, 1976. - S. 5.

2 Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — К., 2005. — Т. 2.— С. 142.

3 Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942—1945. — Ч. 1—2 / Ред. Є. Тухольський, Ю. Шаповал та ін. — Варшава — К., 2005.— Ч. 1. — С. 230.

своїх рішеннях він радше опирався на власне розуміння ситуації, ніж на вказівки центрального керівництва, яке, на його думку, не розуміло реальної ситуації. Успішне розгортання відділів УПА, розпочате ним фактично самостійно, додавало впевненості в правильності обраного шляху. Як у випадку з початком масової збройної боротьби повстанських відділів на Волині, так і у випадку їхнього долучення до польсько-українського конфлікту значно більший вплив на Клячківського як керівника підпілля в регіоні мало не його безпосереднє керівництво, представлене Проводом ОУН, а конкретна ситуація, в якій він опинився. Довкола наростало протистояння між українцями і поляками, активну участь у ньому взяли конкурентні сили Тараса Боровця, розростався ніким не контрольований селянський бунт. Стояти осторонь цих процесів місцевий керівник бандерівського підпілля не міг, бо це загрожувало цілковитою втратою контролю над ситуацією. Рішенням Дмитра Клячківського стала спроба очолити процес, який він не міг зупинити, і скористатися ним для посилення власного впливу та розгортання підпорядкованих йому структур. Швидше за все воно було сформульоване ним у червні 1943 року. Про це читаємо в свідченнях підпорядкованих йому командирів Юрія Стельмашука та Степана Коваля.

Ще одним чинником, який вплинув на рішення Клячківського стала активізація німецьких паціфікаційних дій. Починаючи з 7 червня 1943 німецькі війська під командуванням бригаденфюрера СС Гінцлера розгортають масштабну антиповстанську операцію. До неї активно долучають поліційні частини, зокрема ті до складу, яких входили поляки. "У червні 1943 року, - читаємо у свідченнях Степана Коваля, - після того факту, що поляки разом із німцями стали нападати на українські села, Організація українських націоналістів наказала групам УПА знищити всі польські колонії на території Волинської області, а якщо десь буде вчинено опір, знищувати і людей»<sup>4</sup>. Із свідчень Юрія Стельмашука, та висланого від Проводу ОУН на Волинь Олександра Луцького дізнаємося, що цей наказ з не був узгоджений вищим керівництвом підпілля. Тому Стельмашук відтягнув виконання цього наказу до серпня 1943 року<sup>5</sup>. Це теж важливий момент для розуміння ситуації, який показує, що Клячківський не мав можливості зорганізувати негайного чи тим паче одномоментного виконання своїх наказів.

І все ж — що мало бути в цьому наказі? Вказівки знищення всього польського населення? Чи залякування з метою змусити до залишення теренів і знищення населених пунктів? З'ясувати це однозначно з наявної джерельної бази неможливо. Хоча опосередковані докази (накази нижчого рівня командирів та звіти повстанців про проведені акції, які будуть цитуватися далі) підтверджують саме другу версію — метою антипольської операції було ліквідувати польське збройне підпілля і позбутися шляхом вигнання з теренів підконтрольних УПА, нелояльного польського цивільного населення. Отже, наказувалося нищити населені пункти, а їхніх мешканців — тільки у випадку спротиву виселенню. Такі вказівки є близькими до рішень військової конференції з кінця 1942 року і, можливо, були спробами їх утілення. Саме такими були доступні для істориків накази та інструкції УПА в Галичині, наступного 1944 року.

Та незалежно від того, якими точно були інструкції, з певністю, опертою на задокументовані факти, можемо сказати, що вони порушувалися, і антипольська акція вилася в масові, ніким не контрольовані вбивства цивільного населення. Тому, що повстанці так і не опанували на той момент в повній мірі стихійний елемент в антипольських акціях.

Участь у польсько-українському протистоянні на Волині, непідконтрольних жодній політичній силі напівкримінальних, напівполітичних угруповань фактично не досліджена ані в польській, ані в українській історіографії. Та це й не дивно, адже такі групи фактично не залишали слідів своєї діяльності. Вони, очевидно, не мали сталого членства, учасники цих угруповань могли збиратися в довільній кількості на довільний час і потім знову розходитися

---

<sup>4</sup> Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБ України). — Ф. 6. — Спр. 75175 — Т. 1. — Арк. 90.

<sup>5</sup> ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67424. — Т. 1. — Арк. 94, 95 зв.

по домівках. Серед них були як колишні військовополонені, колишні поліцаї, яким нікуди було повертатися, так, очевидно, й місцеві жителі. Згодом у післявоєнний період під час чекістських розслідувань подій 1943—1944 років чимало «подвигів» таких угруповань списувалися на політичні формації — польські та українські. Списувалися як самими чекістами, які намагалися використати їх для пропагандистської війни проти націоналізму, так і місцевим населенням, серед якого, очевидно, теж були учасники таких угруповань, які тепер могли зіпхнути усі можливі звинувачення в бік УПА чи АК.

Але попри таку «історіографічну невловимість» цього чинника, не слід забувати про нього, описуючи ситуацію, що вилася у криваві вбивства. Змальовуючи події в одному з волинських сіл у червні 1943 року, партизанський командир Федоров говорить про вбивства, здійснені групою, яку він ідентифікує як «сокирники»: «Українські націоналісти "сокирники" (так їх називає місцеве населення) в селі Згуща вбили 45 осіб поляків різного віку. Всім убитим відрубали голови. Живими залишилися тільки ті, що втекли до лісу»<sup>6</sup>. Значно точнішу інформацію про «сокирників» та іншу невідому групу знаходимо в повідомленнях партизанських командирів Федорова та Дружиніна від 20 липня: «За даними, якими ми володіємо, відомо, що крім "бандерівців", "бульбівців" і "мельниківців" в областях Західної України існують "зеленівці" та "сокирники", які є ніби різновидом українських націоналістів, існують і діють організованими групами. "Зеленівці" виникли ще за радянської влади із соціально ворожих елементів, осіб, що не бажали служити в Червоній армії, які до війни були базою для німецького шпіонажу. До окупації німцями Західної України їхнім завданням було: знищення партійного й радянського активу, колгоспників, євреїв. Потім, коли німці застосували терор до населення, який значно зачепив і сім'ї "зеленівців", останні частково перейшли на службу в поліцію, частково в основні кадри націоналістів, і частина з них продовжує існувати невеликими бандитськими групами. Назву "зеленівці" взято від умов існування у лісі. "Сокирники" виникли наприкінці 1942 року як групи незначні, існують головним чином у районі сіл Золоте і Степанча Грутська [можливо, Гута Степанська — В. В.], з куркулів. Їхня практична діяльність — грабіж і вбивства мирного населення, головним чином поляків. Назва "сокирники" пов'язана з їхніми методами вбивства — сокирами. Цю кличку дало їм населення. Обидві групи тісно пов'язані з українськими націоналістами і ведуть боротьбу з партизанами і німцями»<sup>7</sup>. Отже, як бачимо з наведеної інформації, йдеться про ще один важливий чинник ескалації конфлікту на Волині навесні — влітку 1943 року. Попри те, що радянські партизани наголошують на його співпраці з українськими націоналістами, вони виділяють його в незалежну групу.

Поглиблення польсько-українського протистояння влітку 1943 штовхало поляків на співпрацю з німецькими окупантами. «Німці розпалюють національну ворожнечу, — доповідали радянські партизани 15 червня 1943 року, — заявляючи, що українці поріжуть усіх поляків, а поляки бояться, біжать у Рівне і там вступають до поліції»<sup>8</sup>. У результаті кількісний та якісний склад поліції на Волині почав різко змінюватися. До прикладу, у Володимирі-Волинському в липні 1943 року кількість поляків у поліції зросла в кілька разів: «у поліції було 300 поляків, а у відповідь на звернення німців записалося до поліції до 1 000 і до 1 000 до жандармерії»<sup>9</sup>. При цьому німці зумисно використовували новостворену поліцію в акціях проти українців. «Корець — гарнізон противника з 200 осіб німців і 500 осіб поляків (з Варшави), — доповідали радянські партизани. — Польські війська отримали особливе право самостійного розстрілу мирних громадян. Німці з поляками щодня відправляють загони для боротьби з бандерівцями і партизанами, операції проводять в основному поблизу розташування своїх районів»<sup>10</sup>. На Костопільщину в район сіл Костопіль, Березне, Бистричі,

6 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1622. — Арк. 73—74.

7 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1622. — Арк. 80—81; ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 247. — Арк. 59.

8 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 247. — Арк. 41.

9 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 247. — Арк. 84.

10 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 247. — Арк. 44.

Янова Долина, Степань, Деражнівка на початку липня «вислано польський батальйон у кількості 500 осіб (поляків з-за Буга), які захоплюють вище вказані пункти. Польський батальйон добре озброєний і навчений військової справи. Батальйон в основному призначений для боротьби з бандерівцями і бульбівцями»<sup>11</sup>.

Небезпеку поглиблення польсько-українських суперечностей через використання поляків у німецьких формаціях розуміли і керівники польського підпілля. Більше того, вони вважали, що німці зумисне ідуть на це. Розповідаючи про німецькі репресії проти українців на Волині, генерал Комаровський додає: «Німці спроводили також батальйон поліції з Генеральної губернії, що надає вчиненням злочинам характеру польської помсти»<sup>12</sup>. У звіті МВС вказувалося про використання німцями «відділів, що склалися з поляків, які походили з Західних земель, Познанщини, Помор'я, Лодзя, переважно рекрутованих в таборах полонених. Місцевих поляків у тих відділах майже нема. Умундировані вони в німецькі мундури, стаціонують в містах і звідти висилаються на карні експедиції. Під час маршу співають польських пісень»<sup>13</sup>. У польському підпільному виданні «Biuletyn Informacyjny» за жовтень 1943 року мова йде про масштабну антиповстанську німецьку акцію, проведену на Волині. «Від липня, — читаємо тут, — перейшла там хвиля кривавого терору проти українців: палення сіл (наприклад, в районі Олики), масові вбивства, відплатні езекуції (Луцьк і околиці) і знову спроби виконання цього польськими руками. Німці змусили впровадити в деяких польських місцевостях щось типу громадських спеціальних судів — поляки скрізь ухилялися від засудження українців з німецької ласки»<sup>14</sup>.

Про антиповстанські акції німців у липні 1943, які через участь в них поліцаїв польської національності в звітах підпілля описуються як спільні польсько-німецькі акції, читаємо у звітах УПА: «8.07. у бою з поляками і німцями силою до 100 осіб в Диковинах згинув комендант загону Богун і 3 стрільці, ранено 2 ... 16.07 німці у спілці з поляками у числі 120 людей, прибули у село Хмелівку та почали його палити. На місце прибув загін УПА, який в короткому часі змусив ворога до втечі. Наших втрат не було. 17.07. німці з поляками заїхали у Хмелів та почали його палити. Спалили 6 хат і почали вбивати мирне населення. Прибув заалармований відділ УПА. Відступаючи залишили вороги на полі бою 10 своїх трупів»<sup>15</sup>. «26.07, в селі Вуйковичі, приїхало 50 німців з поляками, обстріляли людей при жниві, вбили 1 жінку і дитину. Трупі їх спалили»<sup>16</sup>.

Розгортання антипольських виступів, залучення до них навесні — влітку 1943 року відділів УПА засвідчили неспроможність польського підпілля самостійно захистити своє населення. Це штовхнуло керівників самооборони до співпраці з червоними партизанами. У щоденниках партизанських командирів, котрі влітку 1943 року перебували на Волині, неодноразово згадується про те, що їхні загони радісно зустрічали в польських селах. «Удень поїхав до польського села Стара Гута, — пише Семен Руднев 20 червня 1943 року, — де після служби в костелі зібралося все населення села. Я зробив доповідь про становище на фронтах і завдання польського народу, закликав їх вступати до партизанських загонів і здобувати собі незалежність. Після мене виступали поляки, і в тому числі виступив ксьондз. Всі, хто виступав, згодні, що в боротьбі з гітлеризмом і українським націоналізмом шлях єдиний — разом із Червоною армією, разом із Радянським Союзом»<sup>17</sup>. Сидір Ковпак через десять днів в іншому волинському селі зробив такий запис: «В селах Красильне, Фальківщина, Корити,

11 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп.1. — Спр. 247. — Арк. 35.

12 Armia Krajowa w dokumentach... — T. III. — S. 59.

13 Sprawozdanie. — № 9/43. — Londyn, 31.10.1943 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University. Box 14: Political materials, government documents. Case: Reports from the Polish Ministry of International Affairs. 1941—1943. — P. 41.

14 Biuletyn Informacyjny. — 28 października, 1943. — № 43. — S. 6 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

15 ЦДАГО України. - Ф.3833. - Спр. 118. - Арк. 24.

16 Там само — Арк.28.

17 Дневник С. В. Руднева // Партизанская война в Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941—1944. — М., 2010. — С. 101.

Городище живе польське населення. Зі сльозами на очах зустрічають нас. Цілими натовпами збираються вони на перехрестях, площах і виносять тютюн, воду, хліб, щоб хоч чимось показати свою любов до Радянської армії»<sup>18</sup>. У результаті польські колонії та села Волині стали опорними пунктами радянського партизанського руху, що, з одного боку, захищав поляків, з іншого — наражав їх на нові акції УПА. Співпраця з німцями та червоними, які вважалися головними ворогами повстанського руху, відносила до розряду ворогів і самих поляків. У звіті українського підпілля з Волині того часу зазначалося: «Поляки виступають як 1) німецькі вислужники, як 2) червоні партизани, як 3) незалежна збройна сила»<sup>19</sup>.

Отже в саме такій складній обстановці відбувалися антипольські акції УПА на Волині в липні 1943. Повстанські звіти заперечують однозначну картину знищення виключно безборонного цивільного населення, яку змальовують опираючись здебільшого на спогади, польські історики. Натомість в документах бачимо завзяте збройне протистояння двох сторін — українського та польського підпілля. Ось фрагменти повстанських звітів з Волині: «Ліквідуючи по дорозі колонії Борок, Ляди і частину Курорту, відділи відійшли під укріплені становища. Заалармований ворог сильним кулеметним вогнем здержав наступ. Він тривав до полудня. На місце притягнуто гарматку та переведено підготовку до дальшого наступу [...]. В наступі на Вирку перший відділ наткнувся своєю передовою охороною на ворожу заставу. Ворог відстрілюючись відступив. По зліквідуванні Острівки в год. 3-ій почався бій за Вирку. Ворог загніздився у мурованих будинках біля костела і у костелі та, вмістивши на деревах кулемети, цільно спрямував вогонь по нашій лінії. Після двохгодинного бою відділ перейшов до наступу»<sup>20</sup>. З іншого звіту: «Дані про ворога: Узброєні ворожі сили сконцентровані в Гуті, Сошниках, Вирці, Виробках та Галах. За отриманими даними їх знаходиться понад 500. Між ними рівно ж знаходиться відділ червоних. Узброєні в кріси, фінки і кулемети. Гута сильно укріплена та окопана»<sup>21</sup>. Розвідка радянських партизанів у квітні 1943 року доносила, що в Гуті Степанській зосередилося близько двох тисяч поляків із довколишніх колоній. Село охороняється «партизанським загonom під командуванням поручника польської армії Тусевича. Загін озброєний гвинтівками, автоматами та крупнокаліберним кулеметом»<sup>22</sup>.

Із збережених документів УПА можна зрозуміти, які завдання ставили перед повстанцями. В одному з наказів від 29 липня 1943 року повстанцям вказувалося: «**Знищити узброєні польські банди**, які були сталою загрозою для місцевого українського населення та переводили на ньому морди і рабунки. Сили ворога склалися з більше 400 узброєних ляхів та відділу червоних»<sup>23</sup>. У звіті з акції на одну з польських баз у Гуті Степанській завданням зазначено: «**Знищити узброєні польські банди**, що містились в колоніях Гута-Степань, Борок, Ляди, Омелянка, Ромашково, Темне-Жондове, Темне-Степанське, Ломи, Борсуки, Мельніки, Гута Міцька, Мутвиця, Подселече, Поляни, Голинь, хутори Кам'янок і Мельниці, колонії Селисько, Зівка, Острівки, Осовичи, Вирка, Виробки, Шиманісько, Тур, Іваньче, Ужане, Гали, Переспа, Березувка, Каменне і були сталою загрозою місцевого українського населення та переводили на ньому морди і рабунки»<sup>24</sup>.

Інтерпретація цих вказівок, очевидно, могла бути доволі широкою, особливо зважаючи на досить розмите поняття «польські банди», що могло включати в себе як членів збройного підпілля, так і цивільне населення, яке йому співчувало. Проте в будь-якому випадку ніде не зустрічаємо інструкцій про ліквідацію передусім цивільних.

Цікаву інформацію про перебіг атаки на село Гута Степанська можемо прочитати у

---

18 Дневник С. А. Ковпака // Партизанская война в Украине... — С. 54.

19 Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 4.

20 ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 3.

21 Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — К. — Торонто, 1999. — С. 173—176.

22 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1622. — Арк. 40.

23 Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. — С. 128

24 ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 18.

спогадах учасника сотенного УПА В. Грабенка: «Село здобував головно наш курінь, що наступав зі сходу. На довколишніх хуторах не було жодної оборони, лише в самому селі — з вежі костьола потакував “Максим” і менше десяти кулеметів з оборонних становищ. Ми їх унешкідливили нашими гранатометами й кулеметним вогнем. Тоді оборона перенеслася в частину села біля костьола, де була школа й кілька мурованих будинків. Селом ми вже підсунулися близько до цих будинків й почали обстрілювати оборонців цільним вогнем. Десь у той час долучились до наступу також частина куреня “Рубашенка” й “Шавули”, що наступали лісами, бо ми сподівалися зустріти там батальйон “Бомби” [збройне формування польського підпілля — В. В.] та більшовицьких партизан. Проте там нікого не було. Побачивши додаткові наші сили, оборонці опустили будинки й почали втікати селом на захід. В погоню за ними курінний “Рубашенко” вислав свою сотню. Курінь мав лише кілька вбитих і ранених, між вбитими був чотовий “Циган”. Ми не сподівалися такої легкої перемоги. Щойно від польських селян ми довідалися, що відділ червоних партизан висмикнувся з села попереднього вечора, як тільки розвідав, що в лісі є більші сили УПА. Відділ “Бомби” вже тоді не існував. Більшість мешканців виїхала з села після ультимату курінного “Рубашенка”, яких три тижні до наскоку. Комуністичні автори пишуть, що УПА спалила Гуту та вчинила масакру. Цього не було. Під час бою загорілося лише декілька будинків і було декілька жертв серед цивільного населення. Опісля решта населення виїхала з села. Був суворий наказ командира Д. Клячківського не займати цивільного населення. Щоправда, я пізніше довідався, що котрась із селянських самооборон, яких ми називали черню та які були на заставах, десь допустилася кривавої пімсти. Не знаю, однак, подробиць, бо це була справа територіальних команд й вони досліджували цю справу»<sup>25</sup>. Повстанський командир наголошує, що відділи УПА, які брали участь в акції, не ставили собі за мету ліквідацію цивільного населення, але разом із тим він визнає, що залучені до акції представники сільської самооборони вдалися до помсти полякам. Очевидно такі випадки були непоодинокими. Вони були свідченням високого рівня неприязні українців населення до поляків.

Надзвичайно поширеною у польській історіографії є теза про масову антипольську операцію, проведену відділами УПА в ніч із 11 на 12 липня 1943 року. Саме вона є одним із сюжетів, що мали би довести масштабний і планований характер знищення польського населення на Волині з боку УПА. Розмах цієї операції, яку подають в основному опираючись на спогади, постійно зростає — від кількох десятків до понад сотні населених пунктів (чи не найбільшу кількість назвав відомий американський історик Тімоті Снайдер — 167 сіл)<sup>26</sup>. Це дає підстави сумніватися в достовірності спогадів про подію, як недостатньо об’єктивного джерела. Тому звернімося до документів того часу.

Які ж свідчення можемо знайти в документах? Це звіт генерала Коморовського, в якому він вказує на атаку 60 польських сіл у Володимирському і Горохівському районах протягом 11–12 липня. Цей звіт, по суті, є єдиним документальним підтвердженням великого масштабу акції 11–12 липня.

Детальний опис подій у цьому районі знаходимо в підпільному журналі «*Nasze Ziemię Wschodnie*» за жовтень 1943 року. Тут вказується, що протягом 11-го липня українці здійснили напад на низку (точної кількості не вказано, приклади наводяться з семи) населених пунктів. «В місцевості Ожешен з тамтешніх 350 поляків живими залишалося заледве 60. Вціліли переважно ті, котрі в момент нападу знаходилися поза домом, і тільки вони змогли втекти поза кордони Волині. Банда прийшла в 9 годині рано під керівництвом знаного місцевими поляками Гжегожа Возняка, вбраного в якусь советську уніформу, в

---

25 Літопис УПА. — Т. 5: Волинь і Полісся. Спомины учасників. — Торонто, 1984. — С. 82–83.

26 У звіті Коморовського йдеться про 60 населених пунктів; у книзі Гжегожа Мотики (*Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960.* — Warszawa, 2006. — S. 328). — 96; у вступному слові до збірника документів, виданого Інститутом національної пам’яті Польщі та Службою безпеки України у 2005 році (Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. — Варшава — К., 2005. — Т. 1. — С. 54), — 99; 167 — у Тімоті Снайдера (*Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999.* — Yale University Press, 2003)

своєму розпорядженні мали тяжкий машиновий карабін і 6 автоматичних карабінів. Польську людність забрано з домів і вбито на краю лісу.

В містечку Порицьк 11 липня близько 11-тої з'явилася велика банда в німецьких мундирах. Польська людність на той момент знаходилася в костелі на недільному богослужінні. До людей, що виходили з костела, відкрито карабіновий вогонь і обкидано їх ручними гранатами. Вбито близько 100 поляків, важко поранено перед вівтарем ксьондза, також зруйновано вівтар підірванням під ними гарматного снаряду. Банда пограбувала містечко і коло 17 години відійшла в ліси.

В місцевості Садова вбито коло 400 поляків. Вчинила це банда, яка складалася з 100 людей, озброєних в лопати і вила. Банда гуляла по околиці, довгий час виловлюючи поляків, яким вдалося спочатку сховатися в сусідніх лісах.

В місцевості Загає з близько 300 поляків, що мешкали там, вціліло заледве п'ять. Провідниками банди, що складалася з 100 людей, були знані місцевим полякам українці Федак і Жук.

В місцевості Заболотці банда українська вбила дванадцять поляків, між ними одного священика.

В колонії Здяри місцевими українцями було вбито коло 17 польських родин.

В місцевості Новини вбито 35 поляків»<sup>27</sup>.

Про ці ж антипольські виступи 11 липня на Володимирщині інформує звіт командування АК Львівського регіону. Тут мова йде про напад на шість населених пунктів (не пораховано згадану вище колонію Здяри)<sup>28</sup>.

Додаткову інформацію про антипольські акції, які відбулися в ніч з 11 на 12 липня в двох південних гмінах Володимирського повіту містить спогад неназваного очевидця, який був наданий МВС у якості додатку до звіту в Лондон з жовтня 1943 року. Його розповідь відкриває цікаві деталі про те, що підготовка до акції стартувала напередодні 10 липня, коли почалася мобілізація українців у селах. Увечері на місцях зборів пройшли віче, на яких мобілізованим оголошено, що вночі відбудеться акція проти поляків. «О годині 2.30 по півночі 11 липня 1943 року, – читаємо в свідченнях, – почалася різня. Кожен польський будинок оточили не менше як 30-50 селян з холодною зброєю і двоє з вогнепальною. Наказували відчинити двері, або у випадку відмови рубали двері. Кидали в середину домів ручні гранати, рубали людей сокирами, кололи вилами, тих, хто тікав, застрелювали з автоматичних карабінів»<sup>29</sup>. Вбивства тривали до 11 години ранку. Після того почався грабунок майна розгромлених колоній. Крім перелічених в інших свідченнях семи населених пунктів, тут фігурують ще п'ять (Гуров Великий і Малий, Вигранка, Зигмунтовка, Вітолдовка). Загалом, за твердженням очевидця, в результаті цієї акції загинуло більше тисячі осіб. Схожа атака, на його думку, відбулася і на півночі Володимирщини, але він не був її свідком, відтак жодних деталей про це спогад не містить.

В дещо пізнішому звіті МВС ці події названі організованою «національною революцією», яка вилилася у вбивства польського населення в «кільканадцяти селах Володимирського повіту 11-12 липня»<sup>30</sup>.

Про трагічні події цього дня згадано у листівці «Українці за Збруч» виданій наступного 1944 року в Галичині в рамках розгортання там антиукраїнської акції польського підпілля. Тут події річної давності названо «кривавою неділею» під час якої «українські банди» вчинили страшні злочини над польським населенням Волині. Жодної конкретики листівка

---

27 Nasze Ziemie Wschodnie. Dodatek miesięczny Rzeczypospolitej Polskiej. — Sierpień — październik, 1943. — № 5. — S. 6—7 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

28 Ільющин І. Українська повстанська армія... — С. 262; згадка про антипольську акцію 11 липня 1943 року міститься також у польській листівці «Українці за Збруч», виданій у липні 1944 року (див.: Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 3. — С. 74—75).

29 Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Wydział Społeczny. Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich № 5/44. Październik 1943. — Londyn, 1994. — S. 48 // Архів Центру досліджень визвольного руху (далі АЦДВР). — Ф. 30. — К. 10.

30 Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Wydział Społeczny. Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich № 8/44. Listopad, grudzień 1943, styczeń 1944. — Londyn, 1994. — S. 40 // АЦДВР. — Ф. 30. — К. 10.

звісно не містить, але вона цікава тим, що фіксує перший очевидно перший факт використання “кривавої неділі” як елементу польської пропаганди.

Отже, в польських документах того часу знаходимо доволі детальні описи кільканадцяти (тобто між 11 і 19) акцій, які відбулися в ніч з 11 на 12 липня. Проте немає свідчень про масштаби, наведені Коморовським, тим паче немає підтвердження про понад півтори сотні атакованих сіл.

Очевидно, що операція, яка передбачала би одночасну атаку хоча б 60 населених пунктів, вимагала серйозної координації, і тому мала би залишити бодай якісь документальні сліди і в матеріалах УПА. Натомість такої інформації, принаймні поки що, не віднайдено. Маємо лише два документи українського підпілля, які згадують про антипольські акції того дня — це звернення до поляків штабу загону УПА «Січ» від 15 липня та звіт цієї військової формації. У першому документі йдеться про спробу встановити домовленості між українським підпілля і штабом якогось із польських партизанських загонів. Домовленості було зірвано атакою поляків у ніч із 10 на 11 липня на український штаб. Українські повстанці атаку відбили і у відповідь «рішили покарати польський штаб з найбільшою суворістю, що і зробили, причому потерпіло польське населення, на терені якого цей штаб знаходився»<sup>31</sup>.

Детальніше про ситуацію, описану в документі, можна прочитати в Івана Ольховського. Дослідник вказує, що у квітні 1943 року вояки повстанського загону «Січ» звільнили кілька сіл Турійського району від німецької окупаційної присутності. Серед цих населених пунктів було польське село Домінополь. Попри те, що довкола вже вирувала війна між українцями і поляками, тут до протистояння не дійшло. Більше того, командування «Січі» звернулося до місцевого населення з пропозицією сформувати військовий відділ, який би разом із вояками УПА тримав оборону проти можливого наступу німців. Такий загін із 90 осіб було створено. Проте мирне співіснування було нетривалим і завершилося кривавими подіями в селі Домінополь. За версією командування загону «Січ», польські вояки почали передавати інформацію про повстанський штаб, його розташування, особливості охорони та плани німецькій поліції, а в ніч із 10 на 11 липня спробували захопити сам штаб. У відповідь українські повстанці наступного дня знищили польський відділ та все село Домінополь, що було його базою<sup>32</sup>.

Отже, маємо інформацію про антипольську акцію, проведену 11 липня, визнання того, що під час неї постраждало цивільне населення. Проте тут не знайдемо даних про те, що згадувана подія була елементом ширшої антипольської кампанії, розпочатої того ж дня. Навпаки, тут міститься виправдання за вбивство цивільного населення: «Вияснюємо, що ми не маємо наміру ліквідувати польського населення, а те, що сталося, — було конечним у власній обороні. По кров мирного польського населення не посягаємо»<sup>33</sup>.

Другий документ - «Звіт з боїв загону "Січ"» подає таку інформацію: «11.VII. на Бискупчин в боївку Ч. 6 виїхало 30 чоловік, щоб провести ліквідацію сексотів, рекрутованих переважно з польського населення. Знищено около 2 тисяч осіб. По нашій стороні жертв не було. 12.VII. виїхало на Домінополь 150 стрільців, де провадили ліквідацію польського штабу і польських сексотів. Знищено приблизно 900 осіб, у тому числі 10 польських партизанів, що знаходились в цьому штабі»<sup>34</sup>.

Отже, на терені діяльності загону «Січ» протягом двох днів відбулися антипольські операції, жертвами яких стало близько трьох тисяч осіб, що задокументовано самими повстанцями. На думку українського історика Івана Патриляка, ці акції «вписувалися в загальну канву т. зв. боротьби з польськими «сексотами» та осередками польської самооборони, які тероризували навколишні українські села і були «випадковими базами» для

---

31 Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. — С. 754.

32 Ольховський І. Кривава Волинь. Кн. 2: Українсько-польське протистояння на терені Турійського району Волинської області у 1939—1945 роках. — К., 2011. — С. 16—18.

33 Там само.

34 ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 7.

німецько-польської поліції та радянських партизанів. Однак доволі масштабні втрати, яких зазнало польське населення під час цих нападів, і відверте небажання повстанців розбиратися, хто був «сексотом», а хто ні, породили пізніші уявлення про особливий розмах акції»<sup>35</sup>.

Схоже пояснення своїх дій потім давало саме командування загону «Січ», при цьому намагалося заспокоїти поляків, що жили на контрольованих ним теренах. У листівці «До польського населення» від 17 липня 1943 року зазначалося: «Міри, що були примінені до поляків деяких громад, були засобом забезпечення українського населення перед плянованою зрадою, і не будуть вони поширюватися на тих громадян-поляків, що стоять на ґрунті співпраці з нами.

3) Гварантуємо повну безпеку тій частині польського населення, яке буде помагати нам у боротьбі проти німців і польських провокаторів. Український нарід не має на меті винищувати своїх національних меншин, а навпаки — забезпечує за ними рівні з собою права, домагаючись від них лояльності й співпраці.

4) Закликаємо лояльне польське населення не піддаватися ворожій агітації і не покидати своїх осель, а спокійно працювати на своїх господарствах»<sup>36</sup>.

Схожих документів УПА з інших теренів Волині, які розповідали б про акції 11 і 12 липня і мали би підтвердити тезу про масштабну операцію, принаймні досі, не виявлено.

В Центральному державному архіві вищих органів влади зберігається колекція звітів з Володимирсько-Горохівської округи (тобто саме тих теренів де за інформацією Коморовського мала відбутися операція 11 липня, що охопила за його оцінкою 60 населених пунктів) за квітень-жовтень 1943 року<sup>37</sup>. Три із цих звітів розповідають дуже ретельно про події в липні цього, року, зокрема досить детально подають інформацію про антипольську акцію. Жодної інформації про одночасний напад на польські села 11 липня тут немає. В інших звітах ідеться про події другої половини липня, при цьому подається ретельна інформація про їх перебіг.

У згадуваних вище свідченнях Юрія Стельмашука розповідається про масштабні антипольські акції, проведені його відділами, але не в липні, а в серпні 1943 року. Тут немає згадок про «загальний антипольський наступ» у ніч із 11 на 12 липня. Багато інформації про польсько-українське протистояння влітку 1943 року можна віднайти в архівно-кримінальній справі на чотового УПА Степана Редешу. Він, зокрема, детально розповідає про знищення польських сіл на Любомльщині у серпні. Ані в цій справі, ані в десятках інших, заведених проти колишніх повстанців протягом 1940-вих років, що їх переглянув автор, в архіві СБУ не віднайдемо інформації про масштабну операцію 11–12 липня. Загалом із архівно-кримінальних справ на повстанців з Волині складається враження, що пік антипольської операції припав не на липень, а на серпень 1943 року. Якщо пригадати, що наказ про її розгортання було видано у червні ми побачимо, що оперативні спроможності відділів УПА, які продовжували розгортатися до серпня 1943, не давали їм можливості зорганізувати одночасну масштабну операцію про яку пишуть в польській історіографії.

Згадка про атаки на ще два польських населених пунктів саме 11 липня 1943 року міститься в документах КГБ 1959 року. Мова йде про розслідування факту вбивства поляків у Новому та Старому Загоріві. В протоколах допиту звинуваченого Федота Десятничука, свідків Ростислава Закревського, Степана Недбайла, Прокопа Люблюка йдеться про організовану членами ОУН за участі місцевого населення антипольську акцію<sup>38</sup>. В довідці Старозагорівської сільської ради, яка долучена до справи вказується на вбивство в той день 7 польських родин (разом 28 осіб), а в звинувачувальному акті йдеться про 18 осіб вбитих у Новому Загоріві. Інших документів, серед слідчих матеріалів НКВД-КГБ, які б вказували на

35 Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939—1960 рр. — Львів, 2012. — С. 408.

36 ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 92.

37 ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Спр. 118.

38 Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942—1945. — Ч.1 — С. 836 — 870.

акцію в цей день принаймні поки не виявлено

Жодних німецьких документів про акції цього дня поки теж не виявлено. Очевидно, що німецька окупаційна адміністрація не могла не помітити великої операції. Як, зрештою, і радянські партизани, що детально інформували своє керівництво про події на Волині, зокрема про антипольські акції. До прикладу, серед їхніх донесень можна знайти доволі детальну інформацію про трагічні події, що сталися 18 липня у Володимирі-Волинському. «У місті, — читаємо в повідомленні з'єднання партизанських загонів імені Шукова, — відбувалося масове побиття поляків бандерівцями (українськими націоналістами), що зібралися на недільне богослужіння. Поляків били в костелах і на вулицях, внаслідок чого вбито 18 ксьондзів і до 1 500 громадян. Німці цьому побиттю не заважали і лише через кілька днів випустили звернення до поляків йти на службу в поліцію і жандармерію для боротьби з бандерівцями»<sup>39</sup>. Інше повідомлення загону Бегми за 28 липня є менш детальним і містить таку інформацію: «Кілька тисяч осіб бульбівців з 10-го до 20-го липня повели наступ проти польських сіл Чутастєв, Вафи, Голи, Пісочна, Тур, Сошникіно [назви сіл перекручені звітодавцем — В. В.] та інших. На шляху все спалили, по-звірячому мордували населення, згодом відійшли на північ. Основний опір дали озброєні поляки села Бути, під керівництвом ксьондза. Втрати поляків — 400 осіб убитими. Загін командира Дорошенка, що прийшов на допомогу з Рівненської області, разом із поляками знищив сотню націоналістів. Захоплено 6 кулеметів. Для надання допомоги полякам на боротьбу з бульбівцями і для виводу польського населення нами спрямовано 3 партизанських загони»<sup>40</sup>. Отже, в повідомленні йдеться про антипольську акцію з участю значної кількості повстанців, яка відбулася приблизно в той відрізок часу, що нас цікавить. Але й тут не знаходимо підтвердження про операцію, що мала б охопити понад сотню сіл і здійснювалася протягом однієї ночі.

Отже, теза про велику операцію в ніч із 11 на 12 липня поки не віднайшла документального підтвердження. Спробуємо підсумувати виявлену інформацію про події 11–12 липня 1943 року. Очевидно, в цю ніч (як і в багато попередніх та наступних) мали місце протипольські виступи, які призвели до втрат серед польського населення. Особливо значними були польські втрати у двох населених пунктах на терені діяльності загону УПА «Січ». Проте інформація про географічний масштаб акцій (теза про те, що вони охоплювали мало не всю Волинь, тоді як у документах ідеться лише про південну частину Володимирського повіту; вказування на понад півтори сотні атакованих польських населених пунктів, хоч у польських документах мова йде про кільканадцять) є суттєво перебільшеною. Саме перебільшена кількість нападів на польські села стала хибним засновком, з якого зроблено висновок про масштабну антипольську операцію, «генеральний антипольський наступ», який нібито мав відбутися одночасно мало не по всій території Волині. А звідти, знову-таки, зроблено висновок про існування наказу, що приписував цілковите знищення поляків, надавав антипольським виступам чіткого продуманого характеру масштабної етнічної чистки. Можливо, названа Коморовським цифра (60 населених пунктів) стосується не 11–12 липня, а всього місяця. Адже документів про активізацію антипольських атак у липні в цілому є досить багато — як польських, так і українських.

Одним із теренів де у липні 1943 року проходила активна антипольська акція була Володимирсько-Горохівська округа ОУН. До нас дійшов детальний звіт з цього терену за цей місяць, який між іншим може пролити світло на методи проведення акції та її цілі. Автор звіту підсумовуючи результати діяльності повстанців на антипольському фронті вважає їх незадовільними. «Протипольська акція в переважаючій кількості проведена невдало. Падали не потрібні, а активний протиукраїнський елемент, звичайно організований і озброєний, або утік, або становив оружний спротив, спричиняючи нам втрати. Найкраще проведено акцію в Порицькому районі, добре у Горохівському, задовільно у центральному, зле в Берестецькому та Одзютицькому; зовсім не пройшла у містах Володимирі, Горохові та Устилугському та Вербському районі. У проведенні акцій приймало у деяких місцевостях населення, а у

39 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 247. — Арк. 84.

40 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1622. — Арк. 84

Порицькому районі — мельниківців”<sup>41</sup>. Тобто неуспіх акції пояснюється не тим, що не вдалося ліквідувати усього польського населення, а тим що атак unikнули активісти польського підпілля натомість даремно постраждали мирні мешканці польської національності. Крім того відзначено, що в деяких теренах підпілля взагалі не спромоглося виконати наказ про антипольську акцію. Попри загально негативну оцінку проведеної акції, автор звіту відзначає, що певним успіхом стала таки бодай часткова ліквідація польського підпілля, що очевидно було її головною ціллю. “Під час акції вдалося викрити кілька польських центрів протиукраїнських організацій: в наші руки попали схеми польської організаційної сітки, зв'язки, списи симпатиків і заприсяжених членів, література, пропагандивні видання... переписка, шифри, псевдоніми, машинки до писання, запаси паперу і т.п. На підставі знайдених документів встановлено зв'язок поміж польською делегатурою “Жонду Жечи Посполитей Польськей” і штабом польської партизанки, що стояв ніби на ґрунті співпраці УПА, а діставав тайні доручення і накази проти УПА скеровані від воевідського делегата “Жонду Жечи Посполитей”. Стверджено рівно ж планування ширше закроєної протиукраїнської акції зі сторони польських організацій, що мала початися з 15.07”<sup>42</sup>.

З наступної інформації звітодавця ще чіткіше стає зрозуміло, що завданням антипольської операції не було знищення всього польського населення терену “По закінченні акції скерованої проти **ворохобних** польських елементів у польському громадянстві поглибилася кристалізація поодиноких груп, що займають в стосунку до українців відмінні позиції. Найбільш протиукраїнського настроєння відлам польського громадянства, боячись справедливої відплати за свої наміри та працю, утік під захист німців у міста. Спокійна нерозполітикована прихильна до українців частина поляків, або лишилася на місцях, або повернула до своїх осель після отримання запевнення їхньої безпеки з боку українців... Та частина польського населення, якої не торкнулася акція, залишається нині на своїх колоніях при щоденних працях. З українським населенням живе згідно, пропонує співпрацю в українській визвольній боротьбі, складаючи багато усних і письмових заяв про солідарність. Всі поляки дістали усні і відповідних відозвах запевнення усіх прав на рівні з українським населенням в заміну за лояльність і співпрацю”<sup>43</sup>. Отже маємо свідчення про контакти між українським підпіллям і польським населенням після проведення антипольської операції, що саме по собі заперечує тезу про всезагальне винищення усього польського населення досяжного повстанцям, як мети акції. Далі той же документ ще чіткіше з'ясовує справжнє завдання акції. “В деяких випадках польське населення мильно (помилково — В.В.) зрозуміло причину протипольської акції та виявило охоту до переходу на православ'є, а часами навіть просить дозволу “на зміну національності”. Тим вияснено, що **українці мають до поляків претензії не за їхню приналежність до польської нації чи католицької релігії, а за вороже ставлення до українського національного питання і українських визвольних змагань на українських етнографічних територіях**”<sup>44</sup>. Ці слова цілком заперечують тезу про винищення поляків на Волині за їх приналежність до польської національної спільноти, яка є основою гіпотези про здійснений українськими повстанцями геноцид.

В липні 1943 року українські підпільники оголошували, що антипольська акція не зачепить лояльних до українців поляків і запевняли їх у безпеці. На жаль, реально гарантувати цю безпеку повстанці не могли, а іноді місцеві керівники й не хотіли цього. Керівництво підпілля видавало бажане за дійсне — антипольські дії на той момент значною мірою ним не керувалися.

Отже, антипольські акції УПА на Волині в липні 1943 року відбувалися на виконання наказу Дмитра Клячківського виданого в червні. Вони не охопили всієї території дії

---

41 ЦДАВО України. — Ф.3833. — Спр. 118. — Арк. 19.

42 Там само.

43 Там само.

44 Там само — Арк. 20

українських повстанців, в деяких районах Волині почалися щойно в серпні. Судячи з повстанських документів (наказів командирів нижчого рівня, звітів ланок ОУН та відділів УПА) завдання яке ставилося перед повстанцями зводилося до ліквідації активних учасників польського підпілля та знищення його оперативної бази — польських населених пунктів. Теза про загальне знищення всього польського населення, як мету акції, не знаходить документального підтвердження. Зображення акції як винищення в першу чергу безборонного цивільного населення, яке домінує в сучасній польській історіографії, теж є не коректним. Дії УПА наражалися на активний збройний спротив польського підпілля, в липні 1943, як і в наступні місяці, мали місце завзяті бої між українськими та польськими підпільниками. Антипольські акції відбувалися на тлі протистояння між українськими повстанцями та німецькими окупаційними силами (на боці яких, воювали зокрема і поляки в лавах поліції) і радянськими партизанами (з якими співпрацювали окремі бази польської самооборони), на тлі діяльності ніким неконтрольованих кримінальних груп (так званих “сокирників”) та суперечностей в лавах самого українського визвольного руху (взаємна боротьба між його течіями - “бандерівці”, “мельниківці”, “бульбівці”). Усі ці чинники безперечно впливали на перебіг цієї акції, зменшували можливості командування контролювати дії безпосередніх учасників, створювали брутальну атмосферу, яка призводила до воєнних злочинів, зокрема масових вбивств цивільного польського населення. Проте спроби представити окремі воєнні злочини, як цілеспрямовану акцію організовану керівництвом українського підпілля, з метою винищення усього польського населення, тобто геноцид, не відповідають історичній дійсності.